

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНУ ЖЕРТВИ У ФЕНТЕЗІЙНОМУ ТВОРІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (37) 2017

УДК 17.021.2 — 058.6

Чернова І. Філософсько-антропологічні аспекти феномену жертви у фентезійному творі; 9 стор.; бібліографічних джерел – 5, мова – українська.

Анотація. У статті на прикладі міської фентезі «Печера» М. і С. Дяченків розглядаються феномени жертви/хижака в контексті морально-етичних понять справедливості та чесності. Акцентується увага на природності зазначених ролей для стійкої світобудови, оскільки вони є її невід'ємним складником. Водночас аналізується авторська позиція щодо суперечливості статусів та несталості відведеної людині ролі.

Феномен жертви показано у зв'язку з міфологемами хижака, печери як місця панування інстинктів, та всевидючого ока як запоруки порядку. Наголошується на взаємообумовленості поведінки хижака і жертви, на чинниках, які спонукають жертву до антив'їтимної поведінки.

Ключові слова: фентезі, антив'їтимна поведінка, жертва, міфологема, топос.

Постановка проблеми. Соціальні ролі жертви та хижака (мисливця) є об'єктом постійної уваги філософії, психології, культурології, літературознавства тощо. На думку Крапівник Г.О., «вказаний концепт (*жертви* – І.Ч.) є своєрідним двигуном життя і життєвого вибору людини» [2, 11]. Зазначена опозиція також належать до традиційних бінарних пар світової культури. Природно, що фантасти, з огляду на специфіку жанру, не стоять осторонь мандрівних сюжетів та образів, а навпаки, використовують їх, експериментуючи з середовищем функціонування.

Аналіз публікацій і досліджень. В контексті ігрової концепції культури соціальні ролі жертви та мисливця (хижака) розглядалися у працях Г. Гессе, Й. Хейзінги, Х. Ортеги-і-Гассета, М. Бахтіна, П. Гуревич та ін. Психологічно-кримінальні аспекти віктимології досліджували Є. Моїсєєв, О. Джужа, В. Пирожков, В. Христенко. Особливу увагу концепту жертви в жанрі детективу приділено у розвідці Г. Крапівник [2], жертва як антипод хижака(звіра) досліджена О. Турган [3].

Незважаючи на те, що площина фантастичного твору є продуктом вимислу, вона, як правило, будується на основі реальної моделі із експериментуванням з її топосами. Іноді такі часо-просторові структури існують паралельно, іноді межа між ними взагалі стирається. Актуальність запропонованої розвідки полягає в тому, що вивчення моделей поведінки літературних героїв у фантастичних творах дозволяє встановити співвідношення реального та вигаданого, простежити модифікацію ігрових моментів, усвідомити багатоплощинність людського буття тощо. Метою дослідження є комплексний аналіз моделі віктимної та антив'їтимної поведінки героїв у міській фентезі «Печера» Марини і Сергія Дяченків, виявлення ознак гри у фантастичному сюжеті.

Виклад основного матеріалу. Проблема жертви та мисливця (хижака), втілена в літературі

різних стилевих напрямів і жанрів, не може бути відділена від суміжних проблем: насилля/волі тощо. Вченими зроблені спроби напрацювати універсальні визначення понять жертва/мисливець, проаналізувати рівні взаємодії та трансформування зазначених феноменів. У широкому розумінні термін «жертва» означає будь-яку особу, яка зазнала страждань від насилля, нещастя, невдачі [5, с. 195]. З точки зору теорії ролей, жертви можуть бути такими, що усвідомлюють чи не усвідомлюють своє становище, стійкими (які неодноразово зазнають нападу), та випадковими.

Криміналісти і психологи переконані, що сукупність якостей, які властиві злочинцю, сприяють вчиненню злочину лише у зв'язку з особистісними характеристиками потенційної жертви [5]. Феномен жертви формується з таких аспектів: мети агресивної поведінки хижака (задоволення звіриної потреби в їжі чи підживленні честолюбства сильної особистості), невідповідності адресата агресії (зв'язок Павли та Рамана встановлено задовго до основних подій), характер та тип жертви тощо.

У міській фентезі Марини і Сергія Дяченків «Печера» модель жертви показана в контексті інших традиційних міфологем: мисливця, всевидючого ока, справедливого світоустрою тощо.

Зі слів персонажів складається уявлення про заборонений світ Печери як про чесний та справедливий, у ньому все зрозуміло, він виконує роль регулятора агресії та насилля, даючи можливість людині дати вихід тваринному естеству в замкненому лабіринті, Печера ніби оберігає спокій людини у реальному світі.

Механізми, що поєднують істот реальних (денних) із фантастичними (нічними), за словами Тритана — одного з персонажів «Печери», неоднозначні і непрямолінійні, не завжди явні, це надзвичайно цікава структура [1, с. 68].

Така світобудова протиставляється колишній, описаній у давній легенді про те, як

«Печера була всюди, люди жили в ній і вдень, і вночі, і душі їх були дрімучими, вкритими шерстю... Те, що красива мова легенди визначає як «вкриті шерстю душі», означає не що інше, як надлишки природної агресивності, не відділені від людської сутності, видозмінені нею в особливо бридких формах. Груба агресія, використовувана для досягнення доволі людських цілей. І навпаки – по-людськи хитрі методи для досягнення звіриної мети. У найвищому прояві – так звана війна, казан колективної жаги вбивства. Світ без Печери є світом Печери у денному світі. Печера назавжди» [1, с. 214]

Про існування двох паралельних світів кожна людина дізнається уві сні, де оголюється справжня сутність: людина з психологією жертви в печері перетворюється на здобич хижака, «господарі життя», успішні люди традиційно виступають у ролі хижаків. Жертва є необхідною фігурою цілісності і завершеності світу. У ролі жертви в романі виступає Павла Німробець – асистент студії художніх програм, у ролі хижака — успішний режисер Раман Кович. Боротьба за життя триває до того часу, поки хижак не наздожене свою жертву, і в реальному світі оголосять про раптову смерть людини, або, як у випадку журналістки Павли і режисера Ковича, вони не зустрінуться в реальному житті. Після їх зустрічі реальний світ і світ Печери починають накладатися один на одного, стираючи межу між людською та звіриною природою.

Павла – це цілісний образ жертви. У реальному житті вона постійно перебуває у стані страху перед начальником: від однієї думки, що забула зробити дещо дуже важливе, героїня вкривається гарячим потом [1, с. 9]. Начальник – успішний режисер пан Мирель постійно підживлює цей страх погрозами та доріканнями. Певну безпеку в реальному світі Німробець відчуває лише серед колег, а в Печері – зі стадом. Поступово страх стає постійним станом дівчини, його джерелом може бути зіткнення з перехожим, поява білої машини з емблемою Робочої голови на даху і дверцятах тощо. Усвідомлення своєї ролі як жертви пробуджує у ній здатність безпомилково розрізняти ролі інших людей, а у Печері інстинктивно відчувати небезпеку. Навіть її вигляд видає в ній жертву. В паралельному світі – це сполохана сарна у похмурій і вологій печері, а в житті – розгублена дівчина, якій, на її думку, постійно нещастить.

Натомість, хижак – «чорна морда, яка складалась здавалося із однієї ікластої щелепи» [1, с. 5]. Поведінка хижака в Печері видає в ньому певні людські риси: відмова від легкої здобичі та азартне переслідування іншої, розчарування від повторного невдалого полювання на одну й ту ж здобич. В реальному житті Кович, за словами тих, кому доводилось з ним зустрічатись, «повне

лайно... Скотина і провокатор.» [1, с. 17]. Це людина з «розумним, загалом суворим до жорстокості, вольовим жовтуватим обличчям сорокарічного чоловіка, який виглядає на всі п'ятдесят» [1, с. 46]. Павла першою впізнала свого ворога за аналогіями, хижака у Рамані Ковичі видає поведінка, його погляд, чорні ворсисті капці, на які відразу звертає увагу Павла під час свого візиту. На репетиції в уявленні Павли Раман Кович – «як смерть з кастаньєтами» [1, с. 121]. Два світи – реальний і фантастичний – ніби поглинають один одного, ця зустріч трактується вже як 4-та (включаючи зустрічі в Печері). Обое порушують правило не проводити паралелі між реальним світом і світом Печери.

Вибір жертви хижаком – не випадковий... він зумовлений цілою низкою подій. Зокрема, перший контакт майбутньої жертви та хижака (Павли і Рамана) стався ще в дитячому віці Німробець та на початку кар'єрного злету Ковича. І вже тоді між ними встановлюється невидимий зв'язок: 14-річна Павла майже місяць перебувала у потрясінні та ейфорії від спектаклю «Дівчинка та ворони», який переглядала багато разів. Це був спектакль про людину та її страхи, хоч офіційна критика тлумачила це як пошуки людиною свого місця в житті. Згодом, під впливом слави та успіху, цілковитого схвалення критики формувався характер Ковича-хижака, а комплекс жертви у дівчини посилювався невдалою кар'єрою. Вони знову зустрілися: спершу – у вологій та темній Печері, а потім і в реальному житті, коли Павла пішла виконувати розпорядження начальника – брати інтерв'ю у режисера. Невпевненість жінки під час цієї зустрічі контрастує з самовпевненістю режисера, а погляд хижака в розквіті сил у Печері гіпнотизує жертву: « жовтуваті, широко посаджені очі з величезними, зневажаючими темряву зіницями. Другою парою очей здавалися ніздрі, які роздмухувались, за третю – і четверту – пару могли б зійти чорні, з вологими блиском ікла» [1, с. 25].

Марина і Сергій Дяченки, порушуючи канонічне сприйняття жертви та хижака, показують альтернативу цієї боротьби у вигляді трансформації образів, з поступовою зміною їх статусів. Особливу роль у такій трансформації відіграє введення додаткового образу егера, покликаного контролювати рівень агресії хижака.

Усталений порядок, закономірний кінець сутички сарни і сааба раптово порушується, адже хижак, який ніколи не зазнавав поразки, тричі переживає це відчуття. Унікальність, нетиповість ситуації спонукає до з'ясування причин і штовхає жертву до протесту проти відведеної їй ролі. Павла спершу одержима страхом смерті, намагається знайти стимулятори, які б не дозволяли їй заснути, бо під час сну людина потрапляє у Печеру, а потім шукає відповіді на питання: «Я така невезуча в житті, тому що везуча в Печері?» [1, с. 69]. І

отримує відповідь з уст Тритана: «Вам щастить в тих випадках, коли мова йде про Ваше життя» [1, с. 97].

У незвичній ситуації опиняється й орган нагляду – Триглавець, функція якого полягає у збереженні рівноваги між денним і нічним світом та контролі рівня агресії в них. Багаторазово повторювана небезпека виходить за рамки загальноприйнятих норм. Причину такого феномену психологічна служба намагається пояснити різкими змінами в житті жертви або сильними емоціями, які потребують виходу зовні. Випадок не вкладається в рамки статистики, за якою процент результативної агресії дорівнює трьом цілим і восьми сотим відсотка.

Людина, яка належить до психологічного типу жертви, як правило, потребує моральної підтримки і психологічної допомоги, саме тому Павла наважується на дзвінок. Особлива структура Триглавця – Служба психологічної підтримки – цілодобово надає консультації з приводу нестандартних ситуацій, але замість отримання реальної допомоги дівчина стає об'єктом експерименту, в якому дослідницький азарт бере гору над правилами безпеки, ставлячи на кон життя жертви та нехтуючи можливими наслідками – руйнуванням особистості, вважаючи необов'язковим дотримання людських прав суб'єкта.

Жертва, навіть приречена, має шанс на порятунок. Феномен Павли-жертви полягає у яскраво вираженій антив'іктимній поведінці: «жертва відмовляється миритися зі своєю долею і не хоче гинути». Цей спротив долі змінює життя асистентки Німробець, їй починає щастити в житті, з'являється впевненість у собі. Свідком випадку, коли Павла дивом уникає наїзду сірої машини, стає Раман Кович. Перший усвідомлений протест жертви відбувається під час тестування, об'єкт експерименту активно сперечається з дослідником, тим самим привертаючи до себе увагу людини, роль якої стає визначальною в її житті. Ця людина відкриває Павлі її місію – стати зброєю проти смерті, адже випадки доводять, що везучість можна посилити і розмножити.

Роль антипода жертви – хижака – також не є незмінною, саг може стати жертвою егера, в людському йому також властиві страхи, як, наприклад, страх висоти, замкнутого простору – ті страхи, які ретельно приховані від людського ока, але стають очевидними для дівчини – потенційної жертви.

Сюжет роману «Печера» насичений ознаками гри. За Хейзінгою, «гра – це певна вільна діяльність, яка усвідомлюється як несправжня, не пов'язана з повсякденним життям, проте здатна повністю захопити гравця; яка не зумовлюється ніякими найближчими інтересами; яка відбувається в спеціально відведених просторі й часі, впорядкована відповідно до певних правил і

викликає до життя суспільні об'єднання, що прагнуть оточити себе таємницею, підкреслити свою незвичайність своєрідним одягом чи виглядом.

Гра – це боротьба за щось і показ цієї боротьби – функція гри.

Ознаками гри наділена боротьба, адже вона передбачає наявність правил, обмежень, рамок, які надають їй ігрового характеру» [4].

У романі «Печера» переміщення героїв уві сні до темної та вологої печери стає формою виходу з повсякденного життя, вивільненням емоцій та інстинктів. В топосі первісної печери за законами гри відбувається справжня боротьба за виживання, розігрується в певних межах місця й часу, її плін та зміст закладені в ній самій. Створюється ефект напруження, яке надає основному конфлікту естетичного змісту, адже саме напруження випробовує сили жертви та наполегливість хижака.

Особливу роль у боротьбі хижака і жертви відіграють індивідуально-особистісні характеристики та соціально-психологічні передумови.

Феномен жертви/хижака спирається на такі аспекти: мета агресивної поведінки (задоволення звіриної потреби в їжі чи підживлення власного самолюбства), адресат жертвоприношення; характер, час і місце, тип жертви.

Звірина сутність хижака спрямовується на різні об'єкти, тобто зв'язок конкретного хижака з конкретною жертвою – це швидше виняток, ніж норма. В реальному житті жертвна сутність слабших виявляється у різних формах: поведінці, страху, услужливості та ін. Наприклад, Раман Кович навіює страх на вахтера, акторів театру, Павлу Німробець. Риси зовнішності, поведінка героїв робить їх впізнаваними на рівні підсвідомості, видає їх справжню сутність. Після декількох спроб розпізнати в людях їх роль у Печері і Павлі, і Ковичу це добре вдається, хоча за правилами, справжня впізнаваність неможлива, здатність впізнавати властива людям, а не звірові..

З втручанням сторонніх характер жертви починає змінюватись, відбувається трансформація характеру: і в реальному житті їй починає щастити (уникнення наїзду машини, вчасно помічений відкритий каналізаційний люк), у сарни пробуджується жага до життя, впевненість у своїх силах. Але під впливом містифікацій виникає відчуття, що над нею постійно знушаються (двері посеред тротуару з табличною «Відкрито», собака, яка говорить людською мовою, змія в руках випадкового продавця і т.п.), і це знову пробуджує приспаний тваринний страх. Проте й ці негаразди не змінюють загальний вектор антив'іктимної поведінки – «коли дехто, кому природа відвела місце жертви, з цією роллю не змирюється» [1, с. 143]. Її покликання – стати зброєю від смерті – доводить своєю поведінкою, що таку везучість

можна посилити і розмножити – це є сенсом життя деяких людей.

Подібної трансформації зазнає і хижак Кович, після трьох невдалих полювань на одну й ту ж сарну в Печері самовпевнений режисер починає відчувати невпевненість, невдоволеність своєю роботою, у нього виникає потреба у підтвердженні своєї унікальності як митця і сили як хижака, бо лише за таких умов він залишається собою. Лише зустріч зі своєю невдалою жертвою із Печери у реальному житті пробуджує у нього спершу сором, а потім і страх, страх перед винятковою ситуацією. Одного разу відчувши себе жертвою (під час зустрічі з єгером), хижак втрачає колишній непорушний світ.

У спільноті хижаків існує своя ієрархія, хижаки, як правило, це люди, що обіймають найвищі посади, проте навіть найсильніший хижак згодом може перетворитись на жертву, як це відбувається у випадку сага Ковича, єгера Тодина та ін.: “коли хижак перетворюється на жертву, в цьому й полягає справедливість природи” [1, с. 109].

Таким чином, у романі М. І С. Дяченків “Печера” порушуються споконвічні морально-етичні проблеми справедливої світобудови, співвідношення людського і звіриного, свідомо обраних соціальних ролей, а також існування вибору, можливості і здатності змінити свою долю.

Література

1. Дяченко М. и С. Пещера: Роман / Марина и Сергей Дяченко. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 380 с.
2. Крапівник Г.О. Концепт жертви в культурі пізнього модерну та його рефлексії в детективі/Г.О.Крапівник//Вісник НТУУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка. – Випуск 2, 2014. – С.10-15.
3. Турган О.Д. Код звіра в семіозі драм Лесі Українки /О.Д.Турган// Сучасні літературознавчі студії. Поетикальні виміри топосу тварин. – Випуск 8. – Київ, 2011 — Ч 2. – С.589-599.
4. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статті по истории культуры. / Пер. с гол. Д.В. Сильвестрова — М.: Прогресс — Традиция, 1997. — 416 с.
5. Христенко В.Е. Психология поведения жертвы : учебное пособие / В.Е.Христенко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. – 416 с. – (Высшее образование) (Учебные пособия).

Ирина Чернова

ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФЕНОМЕНА ЖЕРТВЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ФЭНТЕЗИ

Аннотация. В статье на примере городского романа-фэнтези «Пещера» М. и С. Дяченко рассматриваются феномены жертвы/хищника в контексте морально-этических понятий справедливости и честности. Внимание акцентируется на природном естестве данных понятий в устойчивом мировосприятии, поскольку они являются его неотъемлемой частью. Одновременно анализируется авторская позиция в её отношении к противоречивым состояниям и неустойчивой роли, отведённой человеку.

Феномен жертвы показан в связи с мифологемами хищника, пещеры как средоточия инстинктов, а также в связи с мифологемой всевидящего ока как залога порядка. Подчёркнута взаимообусловленность поведения хищника и жертвы, указаны причины, подталкивающие жертву к антивиктимному поведению.

Ключевые слова: фэнтези, антивиктимное поведение, жертва, мифологема, топос.

Irina Chernova

PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL ASPECTS OF VICTIM PHENOMENON IN FANTASY WORK

Annotation. Using urban fantasy novel “The Cave” of M. and S. Dyachenko as an example the article has characterized victim/ predator phenomena in context of moral and ethical concepts of justice and honesty. Attention has been focused on the natural essence of these concepts in a stable world perception, since they have been its integral part. At the same time the author analyzes human contradictory states and unstable role.

Victim phenomenon has been showed in connection with mythologemes a predator and a cave as the centre of instincts as well as in connection with eye of Omniscience mythologeme as a guarantee of order. The article has emphasized interdependence of predator’s and victim’s behavior and highlighted the reasons which have led the victim to anti-victim behavior.

Key words: fantasy, anti-victim behavior, victim, mythologeme, topos.

Стаття надійшла до редакції 18.03. 2017 р.

Чернова Ірина Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Запорізької державної інженерної академії.